

Aanval der Duitschen met behulp van tanks.

loerend zien rond lopen, sekretarissen der kommandantur waren hem dikwijls voor een nietigheid komen spreken.

Den vorigen avond nog, had er een lang met hem gesproken en na zijn vertrek bleek de sleutel van de deur verdwenen. Klagen en protesten hielp niet.

Immers was de dame Boinet, die zulks deed, toen men haar piano wegvoerde, tot gevangenisstraf en 200 mark boete veroordeeld.

En een werkman, die liever een stoel brak, dan hem te zien verdwijnen, moest eveneens naar den kerker.

Trouwens, in veel plaatsen moesten bemiddelde inwoners hun waarden indienen, zooals te Mesnil-Saint-Nicaise en te Vayennes, waar velen het slachtoffer werden van dergelijke praktijken.

Te Rouy-le-Offoy verzamelde de vijand aldus voor 330.000 frank titels.

Te Nesle weigerde de maire dergelijk bevel aan de bevolking over te brengen.

De Duitschers bespotten de inwoners nog met de verwoesting, die ze overal aanrichtten. Zoo zeiden ze daags voor hun vertrek uit Monchyla-Gache:

«Morgen zult ge uw Monchy bekijken.» En 's anderdaags stond het dorp in lichte laaie.

Te Rorey-le-Petit wilde de bezetter de bevolking dwingen de waterputten door mest te besmetten; toen de grooten zulks weigerden, dwongen de barbaren kinderen dat ellendig werk te doen.

Te Mesnil-Saint-Nicaise, zei een Duitscher tot de dame Wagner, terwijl hij haar den regenput der hoeve wees, waar ze na haar wegvoering uit Douilly geïnterneerd was:

«Niet drinken, koliek!»

De staf van het 5^e Britsche leger vond een bevel, dat door den kommandant der voorposten, op 14 Maart 1917 afgekondigd was en waarin deze zin voorkwam:

«De afdeeling van het 6^e kurassiers moet er voor zorgen, dat er voldoende mest rond de drinkputten ligt.»

Een ander dokument droeg voor titel:

«Bevel betreffende de vernielingen» en een vermelding: «Streng geheim.»

In hoofdstuk III leest men:

«De kommandant der pioniers zal de vernieling der plaatsen besturen. De laatste, grootste vernielingen te Grevillers, Bieffvillers, Aubin en Avesnes, zullen beginnen om X + 2.

Om de brandstichters-groepen te vormen, moet ieder der vakkommandanten twee onder-officieren en twintig man der bataljons B., en twee brankardiers met brankards leveren. De vernieling van Favreuil, Beugnâtre en Fremicourt, zullen den tweeden marschdag om X + 3 beginnen.

De vernieling van Morchies wordt op den morgen van den derden marschdag voltoerd en moet voor vijf uur geëindigd zijn. De brand zal aangestoken worden op den derden marschdag, tegen vijf uur.

De vernieling van Louverval, Boursies, Demi-court, zal op den derden marschdag aanvangen.

Voor deze vernieling zal de kommandant der pioniers overleg plegen met den kommandant der voorposten van de divisie S. van vak III, majoor von Uechtritz te Doignies, zoodat al de vernielingen, die door den kommandant der voorposten niet gevraagd zijn, later door de divisie S. voltrokken kunnen worden.

Het aansteken der branden geschiedt onder bevel der officieren door de verschillende groepen. De vernieling van alle putten is belangrijk.

Tiede (F.d. R.)

Baessler, Oberleutnant.

We hoorden het reeds, dat zelfs de kerkhoven niet ontzien werden.

De begraafplaats van Peronne — zoo meldt het officieel verslag — werd schandelijk verwoest en menig graf geschonden.

Te Hervilly werden vijf grafkelders doorzocht. Het altaar van het grafmonument der familie Caux is vernield.

Te Cartigny openden de Duitschers vijf kelders, elk van een kapel voorzien. Op dezelfde wijze handelden ze te Ronsoy, Becquincourt en Herbécourt.

Te Nurlu, Roisel en Bernes braken ze doorkisten op het afgesloten terrein dat als privaat kerkhof diende voor de familie der Rohan.

Te Manancourt, hebben ze een groot aantal hunner soldaten begraven en tegelijker tijd, wat onbegrijpelijk is, een keuken ingericht binnen het mausoleum der Rohans, en waterplaatsen temidden hunner eigen graven.

In de krocht, waar de grootste wanorde heerscht, zijn bijna alle vakken opengebroken. Uit een dezer was een kinderkistje gehaald en geopend. Men had het lood weggenomen. Een zware looden kist draagt op het deksel de sporen van een beitel.

Een blok marmer, waarin men een kleine holte ziet, ligt tusschen het puin. Men leest er dit inschrift op:

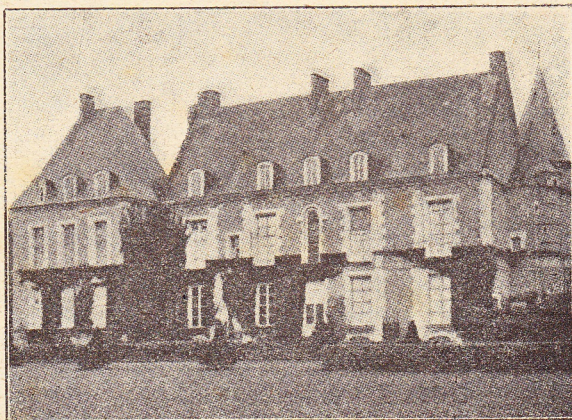
«Hier rust het hart van Mevrouw Amelie de Misnier de Folleville, gravin de Boissy, overleden te Parijs op 16 Juli 1830 in den ouderdom van 32 jaar en 10 maanden.»

Aan welk een beweegreden moeten wij deze monsterachtige schennis toeschrijven? Hoopte de vijand waarden of goud te vinden, door de families onder bescherming der dooden gesteld of in de doorkisten eenige juweelen?

Opmerkenswaardig is het dat vooral de grafsteden der rijken geschonden werden. In elk geval doen de talrijke, dergelijke daden op zoo veel kerkhoven veronderstellen, dat ze minstens door de oversten geduld, zoo niet bevolen werden.

Ziedaar dus een overzicht van de wijze waarop de Duitschers een gebied behandelde, dat ze met de wapenen niet konden behouden.

* * *

Het kasteel van Avricourt, bewoond door prins Eitel-Frederik en op zijn bevel geplunderd.

De Duitsche bladen verborgen het gebeurde niet, maar stelden het voor als militaire noodzaak.

Zoo schreef de «Lokal Anzeiger»:

«Van onzen frontkorrespondent. De auto rijdt door de voorstad, te Ham, en snelt dan langs de velden. Wij begeven ons naar het Zuid-Oosten en eensklaps bevinden we ons in het rijk van den dood.

Dikwijls heb ik vroeger dit gewest doorkruist, en ik herken het niet meer.

Vroeger stonden oude, reusachtige boomen aan beide zijden van den weg. Ze zijn verdwenen. Huizen en hoeven bezoomden de baan. Er blijft niets van over. Overal de woestijn, waardoor de weg het laatste spoor is van een verdwenen beschaving, en die weg zal in enkele dagen ook verdwijnen.

Alle kruispunten zijn ondermijnd, de mijnkamers zijn geladen.

Automobielploegen keeren den grond der weiden om, om ze onbruikbaar te maken voor vijandelijke konvooien en de artillerie. Marcherende troepen trekken voorbij met wagens vol werktuigen en provisie en hebben niets in hun ontruimde posities achtergelaten: geen bakje, geen bank. Wat niet vernield kon worden, is verbrand of verbrijzeld.»

De «Frankfurter Zeitung» meldde:

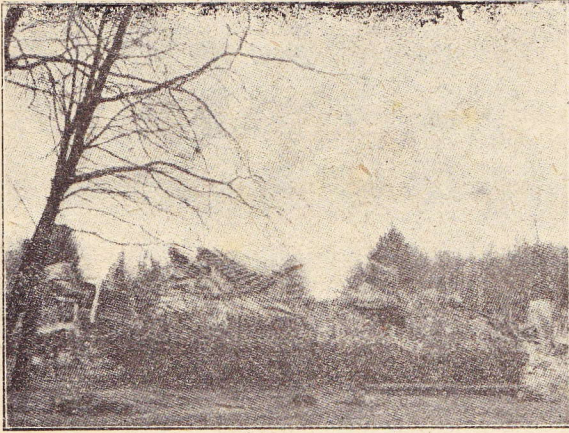
«Ons opperbevel heeft een soort van glacis willen scheppen voor de toekomstige gevechten. Een breede verwoeste zone, die men de «oorlogszone» zou kunnen noemen, werd aldus aangelegd in al het onbarmhartige van dat begrip.

Bloeiende, tot nu toe bewoonde dorpen, bewerkte velden, moestuinen vormen slechts een rookenden puinhoop meer.

Overal zag ik de pioniers aan den arbeid, ze leggen de laatste hand aan hun werk. Prachtige boomstammen, die de Fransche wegen sierden, lagen op de baan, gedeeltelijk afgezaagd, om op het laatste oogenblik tot hindernissen te dienen.

De kruispunten der wegen, de bruggen, de kanalen, de sluizen waren ondermijnd en de mijnkamers geladen.»

Hetzelfde kasteel door de Duitschers bij hun terugtocht in puin gelegd.

De « Norddeutsche Allgemeine Zeitung » bekende :

« Wij willen de verwoestingen niet ontkennen, door de Duitschers in de ontruimde zone aangericht en zien er trouwens de noodzakelijkheid niet van in.

Deze vernielingen werden geboden door een harde, maar onvermijdelijke militaire noodzakelijkheid. In eerste lijn werden alle bruggen en wegen, alsmede de spoorlijnen vernield. De Duitschers hebben de wouden moeten vellen, om den vijand van het noodzakelijk materiaal voor de concentraties en verdedigingswerken te berooven.

Om dezelfde reden moesten de dorpen vernield worden. Vernieling van boomen, velden, tuinen, lanen, alles was geboden onder militair oogpunt.

Wij lieten natuurlijk alleen de bevolking achter, die niet meer voor militairen dienst geschikt is. Het ware een misdaad plegen tegen onze eigen militaire veiligheid om aan den vijand werkkrachten over te laten, want deze zijn niet minder kostbaar dan soldaten. »

Terecht vroeg de « New-York Evening Sun » en met dit blad alle beschaafde menschen « of de door Duitschland ingeroepen militaire noodzakelijkheid eischte, dat fruitboomen neergeveld, meubelen uit de huizen vernield, gebouwen afgebrand, magazijnen van 't Amerikaansche hulpkomeit geplunderd en jonge Fransche meisjes gedeporteerd werden. »

Nu, uit al het voorgaande blijkt het ons duidelijk genoeg, hoe huichelachtig Duitschlands beweging was en bij de nederlaag — want dat was het terugtrekken verder van Parijs — een gevoel van wraakzucht kwam.

* * *

Slaan we nu nog even het werk open « Le Plessis-de-Roye » van Henry Bordeaux.

« Maart 1917: maanden van groote voorjaars hoop. Op de ruime werkplaatsen achter het

front gebouwd, wordt het toekomstig offensief voorbereid.

't Zal voor ons zijn, denken de bewoners der Oise.

Den 18ⁿ Maart vernam men dat de vijand zich terugtrok uit het vooruitspringend punt van Noyon, dat Noyon bevrijd was, en Lassigny in het Westen en Babœuf en Chauny ten Oosten en Guiscard en Ham meer in 't Noorden.

De Duitschers weken op hun beroemde linie Siegfried ten Zuiden van Saint-Quentin en voor La Fère.

Zij hadden wel getracht Tergnier en Coucy te behouden, maar onze soldaten, die hen op de hielen volgden, hadden ze een duw gegeven.

Dit goed nieuws vervulde Frankrijk met vreugde.

Maar hoe zouden de terugkeerende boeren hun gewest weerzien?

Ik behoorde toen tot het 1e leger en had het goed geluk den 19ⁿ, 20ⁿ en 21ⁿ Maart (1917), kort na het vertrek der Duitsche achterhoeden, de ons teruggegeven gewesten te doorkruisen.

Den 17ⁿ Maart om 10^e uur 's avonds verlieten de Duitschers Noyon.

Den 18ⁿ Maart, in den morgen, deden onze eerste ruiters — van het 7^e regiment spahis — hun intocht in de heroverde stede en waren ze de afgesneden wegen overgestoken, alsmede de aangebrachte overstromingen en hadden de Duitsche achterblijvers gevangen genomen.

Noyon is een onzer oude steden. Op het voornaamste plein, dat door een schoon Renaissance-stadnuis versierd wordt, herinnert een fontein aan het verleden: Chilperic begraven, Karel de Groote gewijd, Hugo Capet tot de koninklijke waardigheid verheven.

Toen de knapen de aankomst der ruiters meldten — wier kaki-uniform eenige weifeling bracht over de nationaliteit der overwinnaars — haalde Noyon, uit zijn schuilplaatsen de drie-kleurige vlaggen en stak ze op.

« Wij verwachtten u », zei me dezen morgen een oude vrouw, toen ik uit het verwoeste Lassigny kwam.

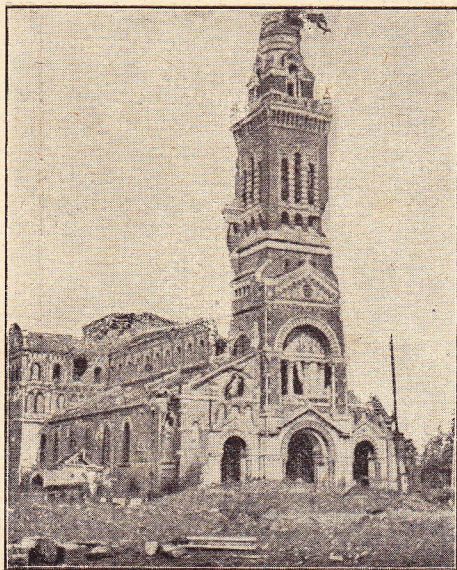
« Den 30ⁿ Augustus 1914 verliet ons de laatste Fransche soldaat, sedert dien dag verwachtten wij u. Dat is twee jaar en half. 't Is lang. Dikwijls scheen het ons of het kanongebulder nader kwam, en wij dachten, want we mochten niets zeggen: « Het zal weldra voor ons zijn. » Waarom schieten ze niet op Noyon? Dat ze maar naar ons schieten — we zullen in de kelders gaan — maar dat ze komen!

Twee jaar en half, 't is lang, want men moet op al zijn woorden en gebaren letten. »

Noyon is betrekkelijk gespaard gebleven, uitgenomen de wijk van het station en de kazernen der ruitery, gebouwen die afgebrand zijn, en de huizen op den oever der Oise, die zij opgeblazen hebben.

Noyon schijnt een levende stad. Kijkt men nader toe, dan ontdekt men de ruïnen: geplunderde kamers, verbrijzeld houtwerk, ingebeukte deuren, verminkte meubelen. De onbeskadigde kathedraal en het stadhuis herinneren aan het vroeger leven.

De hoofdkerk van Albert.

Chauny werd meer mishandeld. Van Noyon tot Chauny beïraagt de afstand 16 kilometer. De weg volgt, zonder aan den oever te liggen, den loop der Oise.

Bij den uitgang van Noyon, zijn de velden bezaaid: daar ligt het teere groen van het koren, dat verrijst, en hier staan onbeschadigde boomen, welke weldra zullen uitloopen. Reeds is men geneigd zich te verheugen. Van af Babœuf, dat reeds beschadigd is, verandert de indruk.

Al de overgebleven huizen zijn gehavend en weldra liggen gansche dorpen vernield ter aarde.

Al de fruitboomen in de gaarden, allen, die langs de wegen staan, dragen tot drie vierde van den stam insnijdingen. Men heeft den tijd niet gehad ze te vellen, maar het sap is nu opgedroogd en ze staan daar als dooden.

De velden liggen nu braak. De woestijn begint.

Chauny was een belangrijker stad dan Noyon. 10.000 inwoners in plaats van 6000 en groote fabrieken.

't Was de nieuwe stad in de buurt der oude, de nijverheidsplaats door de fabrieken verrijkt, vooral door het bijhuis van de spiegelfabriek Saint-Gobain, naast de oude burgerlijke en schilderachtige stede.

Chauny had aan de bezoekers geen schoone gebouwen te toonen, gelijk de beroemde fontein, het stadhuis en de kathedraal van Noyon, maar toch was het fier op zijn twee kerken, zijn mairie, zijn schouwburg, zijn banken, zijn goed aangelegde straten en zijn huizen, die bevallig waren.

Chauny was daarover fier, want Chauny bestaat niet meer.

Alleen de voorstad Noyon bleef gespaard. Daar hoopten de Duitschers de bewoners op, gedurende de vijftien of twintig dagen, die de vijand gebruikte voor de vernieling van de rest van de stad. »

En de schrijver schetst dan de ruïnen :

« De gespaarde inwoners, ter nauwer nood ge-

voed, hebben voor de aankomst der Fransche troepen onbeschrijflijk angstige uren doorleefd.

Elken nacht hoorden ze de ontploffing der verwoestingen en zagen ze de vlammen laaien. Wat zou er van hen geworden? Zij leden koude, weldra zouden ze honger hebben. Zulk een regiem laat op de wezens sporen achter: van daar het verschrikt uitzicht der inwoners van Chauny.

Van Chauny trek ik in de richting van Saint-Quentin. De aanblik van de aanhoudende verwoesting brengt den afkeer en den haat tot het toppunt.

Geen huis bleef gespaard, en de aanslagen op de boomen zijn hier talrijker.

Hier stond een groote fabriek: met de verbrijzelde turbines, de gebogen ijzeren balken, lijkt ze op het wrak van een schip of een neergestorte, reusachtige Zeppelin, vijf, zesmaal grooter, dan die welke bij Compiègne neergeveld werd.

Daar stonden de groote gebouwen van een hoeve. Alleen muurbrokken blijven er van over. En dan over uitgestrekte afstanden liggen alle boomen op een meter van den grond afgezaagd. 't Zijn als sekties, die door machinegeweren in rijen neergelegd werden.

Op dit slagveld van boomen verheft zich een kleine hoogte, niet ver van het gehucht Fallouël, welks huizen ook ten gronde liggen.

Op deze hoogte, die beboscht was, werd een paviljoen gebouwd. Nu ziet men dit landhuis van zeer ver. Het beheerscht de verwoeste vlakte en is het eenige levende in het landschap van den dood. Een helling leidt er heen en een galerij omgeeft het; de krullen er van vormen een naam: « Prinz Eitel. »

Daar kwam prins Eitel-Friedrich, zoon van den keizer, zijn kommando vergeten en mijmeren. 't Was het landelijk rusthuis van dezen jongen Siegfried.

Op een fronton boven de deur, kon met dit opschrift lezen: « Hubertus-Haus », gekroond door een lier, met zeven koorden, die tusschen twee takken, twee gekruiste degens voert. De eenige kamer is bespannen met blauw linnen. Het gezicht door de vier ramen was rustig: vroeger groenende bosschen, teere vlakten, met rivieren en kanalen doorsneden, vreedzame dorpen, en aan een zijde, tegen den einder, Saint-Quentin en de massa van zijn kathedraal; aan den anderen kant, La Fère, nauwelijks zichtbaar boven de bosschen van Frières.

Nu biedt het gezicht: bosschen in tranen, vernielde dorpen, La Fère overstroomd, en de kathedraal van Saint-Quentin beroofd van haar spits.

Achter het huis, banken en tafels, een gesneden leunstoel, zonder twijfel den prins voorbehouden, voor een enormen boomstronk, die als tafel dienen moest.

Op de wonde van een der gevelde boomen, kon men dit opschrift lezen:

« Du solst die Bäume verderben. » (Gij moet de boomen vernielen).

Het volk der Germaansche wouden, heeft ons willen treffen in de toekomst van onzen grond: een volk zonder wouden, is een volk dat sterft. »

In de groote gebeurtenissen vermengt de private geschiedenis zich met de nationale.

Mevrouw du Pontavice ging bij het nieuws van den terugtocht, de militaire bureelen belegeren, om naar Plessis-De-Roy te mogen terugkeeren en sleepte anderen mee, een kleine bevolking, die zich in de ruïnen zou kunnen nestelen.

Mevrouw du Pontavice was de eerste om opnieuw te bouwen: een barak op het terras, een nestje op een neergevelden boom. Zij gaf ook het voorbeeld van den landbouwarbeid, zij was eigenares van het kasteel. Mijnheer du Pontavice, maire van Plessis, dreef landbouw voor den oorlog en had een kolonie boeren van Bretagne en Limoussin.

Tot in 1917 bleef Plessis de barrière tegenover den vijand. De huizen brandden af, de kerk stortte in, het kasteel werd dagelijks beschoten. De bevolking bleef zoo lang mogelijk, maar moest naar de meer achter gelegen dorpen gaan.

De heer du Pontavice was officier. De kunstschatten uit het kasteel werden in veiligheid gebracht naar Compiègne, door soldaten, onder bestuur van mevrouw du Pontavice, die op haar kasteel bleef, gewonden verzorgde, en voornamelijk gasten ontving, als generaal de Castelnau.

Maar in November 1915 kwam hier het 6e leger, onder bevel van generaal Dubois. Deze zond mevrouw du Pontavice heen. De dame ging weenend weg, doch niet ver en vestigde zich bij haar boeren in de eerst bewoonbare huizen.

Nu en dan ging ze toch eens naar Plessis terug, met of zonder toelating.

Nu in 1917 was ze er weer voor goed. Zij begon de velden te bebouwen.

Een divisie, die te Riquebourg in rust lag, verleende hulp. De soldaten en paarden werkten mee. Het bestuur der Etappe zond Duitsche gevangenen, die schade moesten herstellen. Men bouwde tegenover de vernielde kerk een houten mairie-school.

De barakken werden talrijker. Weldra vergaderde de gemeenteraad, die soms voorgezeten werd door kommandant du Pontavice, zoo zijn dienst zulks toeliet.

En ook te Lassigny, Noyon, rond Guiscard en Ham, Chauny en Jussy, overal in de bevrijde gewesten, werden de velden, in spijt van de vele moeilijkheden, geëffend, bewerkt en bezaaid.

Dit opstandingswerk dankte men aan de gehechtheid van den boer aan zijn grond, en aan privaat initiatief, waardoor hulp verleend, barakken gebouwd waren, kleederen, zaad, planten gezonden werden.

Vrouwen onderscheidden zich daarbij, als mevrouw de Chabannes la Palice, die zoo edelmoedig hielp om Maucourt en Quesmy in Oise weder op te richten, bijgestaan door de onderwijzeres van Quesmy, mevrouw Pellequer en mevrouw Dru, echtgenoot van den maire van Maucourt; en dan miss Morgan en miss Dike, vriendinnen van Frankrijk, die zooveel ellende lenigden.

Door den vooruitgang van het Fransche leger waren 30.000 inwoners weer bij Frankrijk ge-

Beeld dat gedurende maanden schuin boven den kapotten toren van Albert hing.

voegd. Men moest hen dadelijk bevoorraden en het land herstellen.

Reeds den 10ⁿ April stelde men in 't Groot Hoofdkwartier een «Instruktie voor de organisatie van het veroverd gebied» op. Dit was als het «Charter» voor den te verrichten arbeid, de taak volbracht door het 3^e leger, dat onder generaal Humbert het ook bezette.

Generaal Humbert was een koloniaal, die den oorlog voerde in de verre landen, een oorlog, die den bodem herschept en voorspoed en leven wekt.

Maar alvorens we hierover wat meer meedeelen, moeten we het verder verloop der krijgsgeschiedenissen nagaan.

Het verwoeste Sailly-Saillisel.

VI.

AAN DE SOMME IN 1917.

De Duitschers hadden zich dus op de Hindenburg-linie teruggetrokken.

Van 25 Maart tot 4 April hadden er in 't centrum gevechten plaats, toen generaal Fayolle trachtte de hoogten tusschen Somme en Oise te veroveren.

De vijand trachtte de Franschen te verhinderen de linie der kanalen Saint-Quentin—Saint-Simon-Ternier over te steken en zette het gebied voor La Fère onder water.

Den 22ⁿ Maart deed hij al het mogelijke om zijn tegenstander, die voet gekregen had ten Oosten van het kanaal Saint-Quentin-Clastres en Montescourt weer op den anderen oever te werpen, doch te vergeefs. De Duitschers werden zelfs op Grand-Seraucourt teruggedreven.

De Franschen, aangevuurd nog door den aanblik der verwoestingen, veroverden de forten Liez en Vendeuil ten Noorden van La Fère, en den 25ⁿ de hoogten van Essigny-le-Grand.

Den 3ⁿ April viel generaal Fayolle tusschen l'Épine-de-Dallon en Benay aan. De vijand bood hardnekkigen tegenstand, maar verloor Epine-de-Dallon, Dallon, Giffécourt, Cerizy en verscheidene heuvels ten Zuiden van Urvillers. 't Werd ongunstig weer. Men vocht in sneeuwstormen, en de gewonden hadden onbeschrijfelijke smarten te doorstaan in de vinnige koude. Het materiaal en de munitie moesten aangevoerd worden over de verwoeste vlakte, nu een slijkpoel, een moeras.

Toch wierpen de Franschen den vijand van de laatste hoogten, die ten Zuiden Saint-Quentin beheerschten, Grugies, Urvillers en Moy werden in hardnekkige bestormingen genomen. Ten Noorden der Folie-hoeve, veroverden onze bondgenooten drie rijen loopgraven en troffen daar veel gewonden en een grooten buit aan.

Dan stootte men op hevigen weerstand en de strijd luidde op dit punt.

Dit alles geschiedde dus ten Zuiden van Saint-Quentin.

Laten we nu de Britten beschouwen ten Noorden dezer stad in de zone Saint-Quentin-Kamerijk.

De Duitschers hadden sterke verdedigingswerken aangelegd tusschen Bullécourt, Quéant, Beaumetz-les-Cambrai en Havrincourt. Men vindt deze plaatsen in een halven cirkel voor Kamerijk. Daarop rukten de Engelschen aan, met Le Catelet als as hunner bewegingen.

Den 26ⁿ namen ze Lagnicourt, den 28ⁿ Neuville-Bourjonval, dan Ruyaulcourt, Sorel-le-Grand en Fins.

Den 29ⁿ bezette de ruitery Roisel en een gansche rij dorpen. Het Britsch leger van Rawlinson ging dan over tot de omsingeling van Saint-Quentin langs het Westen en het Noorden.

Den 1ⁿ April nam men na een hevig gevecht Savy en den volgenden dag Francilly, Holnon, Ville-Cholles. Nog verder rukten de Britten en ze drongen in het woud van Havrincourt. Meer Zuidwaarts bevrijdden ze Ronssoy, Lempire, Le Verguier, Pontru, Fresnoy-le-Petit. Zoo kregen ze den grooten weg Kamerijk—Saint-Quentin onder vuur.

Tusschen de Aisne en de Ailette rukte generaal Humbert de Ailette over.

De Duitschers hadden zich niet ontzien hier in hun vandalisme het historisch, beroemd kasteel van Coucy op de blazen.

Den 27ⁿ moesten ze Coucy-ville ontruimen.

Den 1ⁿ April verliet de vijand Vauxaillon. Generaal Humbert geraakte aldus aan den voet van het massief van Saint-Gobain, den sleutel tot de vlakte van Laon.

* * *

Over de bevrijding van dit gebied halen wij nog het volgende aan uit: «La Somme sous l'occupation allemande», van Calippe.

«De Duitschers ontruimden Ham in den nacht van Zondag 18 op Maandag 19 Maart. Hun voorbereiding was niet voltooid.

's Zaterdags lieten ze door de stad het bevel uitbellen, dat al de mannen van af 15 jaar den volgenden morgen om 9 uur naar de kerk moesten gaan met levensmiddelen voor een dag.

Toen de mannen daar verschenen, hield de plaatskommandant ze gedurende een kwartier en zond ze dan heen. Er was tegenbevel.

Hij maakte van hun aanwezigheid gebruik om hun een mededeeling te doen welke hij ook op straat had kunnen laten bekend maken.

't Was het bevel tusschen den middag en vier uur, een schuilplaats te zoeken in het centrum der stad, terwijl men overgaan zou tot de vernieling van het belfort, het kasteel en drie bruggen.

De inwoners ontruimden haastig de bedreigde huizen. Dan luisterden ze den ganschen namiddag angstig toe. Niets. Zeker weer een tegenbevel.

De proklamatie verbood ieder na zes uur 's avonds buiten te komen.

Weinig lieden gingen te bed. Men wist, dat

de vijand vertrekken zou. De telefonisten hadden hun draden weggenomen, wat wel een teekene was van hun heengaan.

Tusschen een en drie uur van den morgen schudt de stad. Het kasteel springt. Ieder meende dat zijn woning ook instorten zou. Verschrikt wachten de bewoners den morgen af.

Dan durfden ze eens uit hun zolderramen kijken. Het belfort bestond niet meer. De citadel lag met haar beroemde torens in puin.

De stoutmoedigsten waagden zich op straat, gingen eerst voorzichtig vooruit, dan sneller.

Dan van alle kanten komende aanloopen, gevoelden ze dat ze alleen waren en vrij. Het was 6 u. 15.

Aan den in- en uitgang der stad, stuitten ze op trechters. De huizen lagen daar verbrijzeld.

Eensklaps hoorde men een geronk van vliegtuigen. Vier Fransche toestellen naderden snel en vlogen zeer laag. Een scheen boven de daken te zweven. Zij zagen eensklaps den vliegenier met de armen zwaaien en teeken doen om hen te groeten.

De menschen juichten en weenden. Dan dacht er een aan, dat de openingen dichtgestopt moesten worden, opdat de Franschen binnen zouden komen. Een oproep werd gedaan, en ieder, grijsaards, vrouwen, kinderen kwamen steenen, aarde en keien in de diepe gaten werpen.

De vijand had voor zijn vertrek bijna alle werktuigen vernield. Men nam dus aarde en steenen met de handen op. Later kwam de genie en de vrouwen vroegen kruiwagens en schuppen en werkten vlijtig.

Een jongen kroop op een hoogen telegraafpaal om er de Fransche vlag aan te hangen.

En toen men de eerste Franschen zag... Dat is niet te beschrijven.

* * *

Toen de Franschen Peronne binnenrukten, vonden zij niets dan puin. Wij weten het reeds. Verborgten mijnen brachten nog menigen soldaat der genie om het leven.

«Hier zijn wij op de markt», teekende er een op. «Een groep huizen brandt nog. Zij zullen branden tot alles verteerd is; want er is geen water.

Alle pompen van 't eene einde der stad tot 't andere, zijn verbrijzeld. Neen, niet alle, na lang zoeken vindt men er nog een paar, die zoo goed en kwaad als 't gaat, in werking worden gesteld.

Past op! er zijn verrassingen. Daar zijn twee Fransche gendarmen. In den hoop verbrijzeld vaatwerk van een huis trachten ze nog iets bruikbaar te vinden: borden, huisraad, potten gelei voor de uitgewekenen in de naburige dorpen.

Eensklaps stoot en verplaatst — bij toeval — een der gendarmen een blikken doos, een soort konserven-doo's, zooals men er veel tusschen het puin ziet liggen.

Op 't zelfde oogenblik loopt een veer af.

De mannen werpen hun borden neer en rennen weg. Maar men hoort niets meer.

Zij keeren terug, toonen die doozen en zeggen: «Raak ze niet aan.»

We komen in kelders, waar de Duitsche officieren logeerden. Zij moesten prachtig ingericht geweest zijn. We zien nog sporen van elektrische lichtleiding en telefoon. De meeste nachttafels zijn verbrijzeld. Het marmer van waschtafels is kapot geslagen. In de waschkommen is nog vuil water.

In zekere schuilplaatsen telt men vijf of zes prachtige spiegels, bedden, ziet men tapijten, een piano... nu natuurlijk onbruikbaar gemaakt.

In de rue du Collège is een dezer kelders geheel behangen met rose zijde; de Fransche priester, die geen enkele kapel vindt, geen altaar zelfs om mis te lezen, doet het hier.

Op den avond van Woensdag 21 Maart meldt men den Britschen officier die nu «de plaats» of liever het puin van Peronne onder zijn kommando heeft, dat op eenige kilometer van daar de bewoners van Vraignes en die van andere dorpen, er heen gestroomd, in ellende verkeerden.

Zonder een oogenblik te verliezen, laat hij twee wagens met levensmiddelen bevrachten en hij is op het punt zelf heen te rijden, als er door de telefoon tegenbevel komt:

«Ga niet naar Vraignes, er zal dezen avond een aanval zijn en morgen wordt het dorp mischien door de Duitschers bezet.»

«Goed, we zullen wachten.»

Maar 's nachts slaapt de kommandant niet en denkt aan de ongelukkige Franschen, die te Vraignes honger lijden.

En om vier uur is hij op met een tolk en een Fransch gendarm.

En nu op weg met de wagens levensmiddelen. Men komt te Bouvincourt. Daar waren met de bewoners nog vluchtelingen.

De ongelukkigen schenen nog allen onder den indruk van de verschrikking, welke ze bijgewoond hadden. En hun hart leed onder de wreedscheiding der gezinnen.

Nauwelijks bezitten ze het noodzakelijke voor zich zelf, maar toch zeggen ze:

«Wij hebben niets nodig, maar te Vraignes zijn ze veel ongelukkiger dan wij.»

Maar aan wie is Vraignes?

Aan de Engelschen of aan de Duitschers?

De arme lieden hier weten het natuurlijk niet.

De kleine karavaan spreekt een man van den inlichtingsdienst aan.

«Kunnen wij naar Vraignes gaan?»

«Ik geloof van ja.»

De man schijnt zelf niet overtuigd van de waarde zijner inlichtingen.

Maar de officier wil het avontuur beproeven.

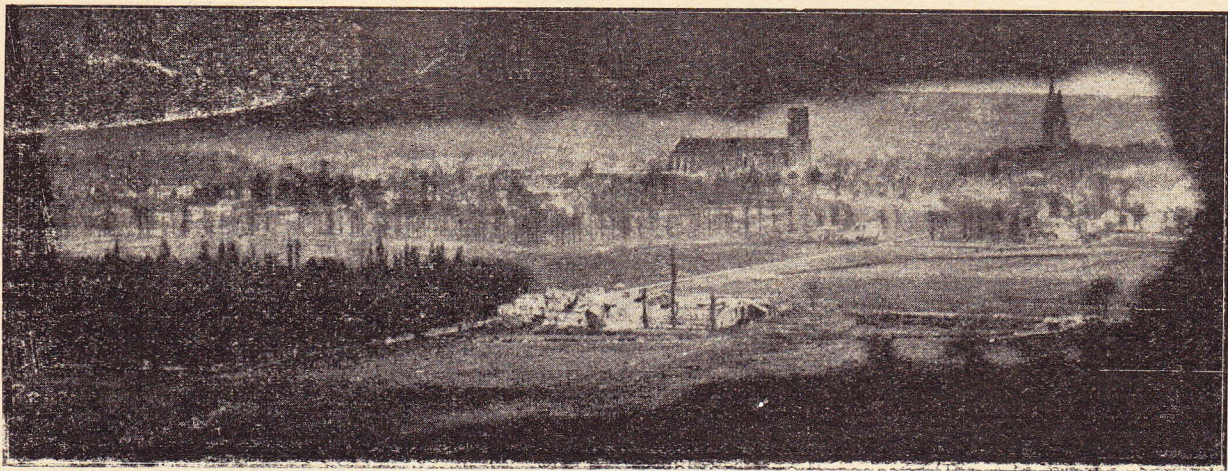
«Laten we naar Vraignes gaan!» roept hij uit.

Een taube zweeft over het klein konvooi en plots ontploft een projektiel op 200 meter van daar.

Is het een bom uit het vliegtuig? Of een granaat door een kanon afgeschoten?

Tijdens het alarm had de gendarm rechts om keer gemaakt: waarom zich nutteloos te laten doodden?

Fotografie van Soissons, genomen door de Duitschers uit hun stelling door de periskoop.

De kommandant denkt aan zijn voorraad levensmiddelen.

Tot geen prijs wil hij ze in de handen der Duitschers laten vallen.

Men besluit dus naar Bouvincourt terug te keeren. Toch hoort men, dat de Engelschen het dorp zouden bezetten. De kleine groep vertrekt opnieuw, maar zonder levensmiddelen en te voet, en geraakt nabij het dorp.

Ze treffen er Engelschen aan, die met de handen in de zakken rond wandelen.

« Waar zijn de Duitschers? » vraagt de officier aan hen.

« Ik weet het niet. Langs daar! »

Hij wijst naar het Westen.

Nu gaat men gerustgesteld de levensmiddelen halen.

Welk een triomfantelijke intrede te Vraignes! Daar waren juist geteld 1016 personen, die in 2 jaar geen wit brood meer gezien hadden. En de kommandant neemt een brood, snijdt het in tweeën en toont het aan de kinderen, die het met de oogen verslinden, en dan verdeelt hij het voedsel, zooals men in de kerk met het gewijde brood doet.

* * *

De Duitschers hadden nu en dan ook Franschen uit 't bezette gebied naar het onbezette laten gaan, over Holland of Zwitserland. Dit repatriëeren begon reeds in Mei 1915. De eerste treinen vertrokken uit Maubeuge, dan uit Cateau, Guise, Caudry, Rijsel.

Een derde der plaatsen werd gratis aan de onvermogenen afgestaan; de overige plaatsen waren voor hen, die 40 mark reiskosten konden betalen.

Acht dagen te voren moest men op de kommandantur het papieren geld en de titels vertoonen, die men wilde meenemen. Van Maubeuge naar Evian duurde de reis vijf dagen.

Men moest levensmiddelen meenemen, maar onderweg verstrekten de Duitschers ook soep en koffie.

Natuurlijk genoten slechts lieden buiten den militairen leeftijd van deze gunst.

Men zag dus ook Franschen in Nederland.

Een korrespondent van een Nederlandsch dagblad ontmoette er te Vlissingen en schreef daarover het volgende:

« Oui, m' s'en, c'est bien dur! »

« 't Oudje zei het met klagende stem. 't Was een menschje, dat in haar leunstoel leefde en van den leunstoel naar bed. 's Zomers eens in 't zonnetje, maar overigens bij de kachel en geholpen als een kind door haar dochter; een menschje dat zoo misschien nog een paar jaar leven kon.... »

En nu stond het in den guren Novemberavond op 't perron te Vlissingen. En morgen moet het over de stormachtige zee.

Meer dan tachtig jaren was het. Drie geslachten: grootmoeder en de dochter die haar op den rechterarm steunen liet en aan de linkerhand een meisje vasthield.

Met wel tweehonderd waren ze uit België gekomen. Ze wilden naar 't onbezette Frankrijk, waar de zoon, de vader, de broeder voor Frankrijk strijdt.

« M'n man is dood... drie zonen zijn soldaat... van een zoon ook twee jongens, van den anderen een.... Tous dans la guerre! » vertelde 't oudje.

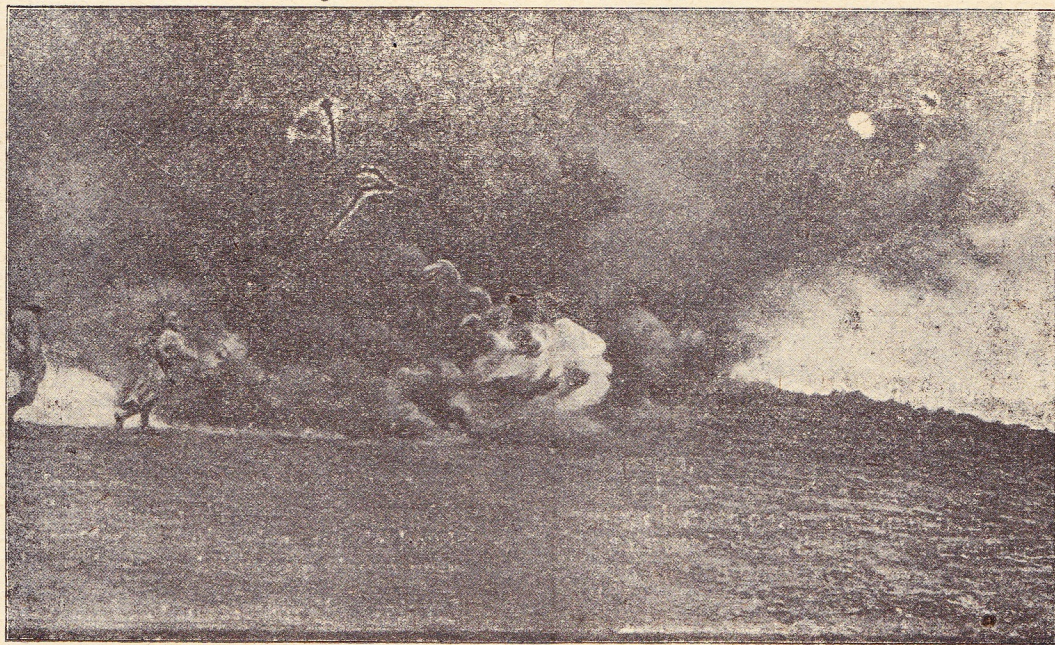
Waarom ze vertrok?... Daar in België was het leven zoo duur en de spaarpot ledig geworden. 't Grauwe brood kon ze niet verteren. Ze werd er ziek van.... En misschien zou de storm, die vreeselijke oorlogstorm over haar woonplaats slaan.

Ze had bovendien een hevig verlangen. Ze gevoelde het wel, de oorlog had haar leven verkort. Misschien zou ze haar zoons nog eens terugzien. Ze konden niet tot haar komen. Daarom ging zij tot hen, al was de weg lang en moeilijk, al moest ze uren in den trein zitten. Door regen en wind naar pasbureelen en konsulaten strompelen en storm op zee trotseeren.

« Mais que voulez-vous? Une mère!... »

O, die oorlog! Ze herinnerde zich 1870-71. Toen werd er ook veel geleden en veel gezocht

Een vlam- en rookaanval van de Franschen ter dekking van hun opmarsch.

en geweend... Maar wat was die oorlog bij dezen!

Met tweehonderd... Velen hadden een jaar op de toestemming gewacht.

Alle standen waren vertegenwoordigd: dames in wintertoilet, maar ook vrouwen in sjoefle kleedij, waaronder ze huiverden, nu de koude wind gierde en de regen bij woeste vlagen neersloeg.

Alle standen... en alle leeftijden. Moeders torsten zuigelingen. Meisjes en jongens speelden rond de pakken... De pakken der bannelingen, wie kent ze niet? Bakvischjes wilden reeds charme ten toon stellen. En dan de moeders, zij die slechts zorgen kennen, die al zooveel gezucht en geweend hebben, maar toch moed houden. En ten slotte oudjes, als ons grootmoedertje... Enkele mannen slechts, grijsaards.

Daar gaan de deuren van de wachtzaal open. Eenige der geëxpatrieerden kijken verbaasd op. Even lijkt het hun of ze nog in België zijn. Duitsche officieren in grauwe, wijde mantels stannen voorbij. Soldaten volgen.

Wonderlijk samentreffen op dit neutraal plekje.

Zooeven heeft de boot uit Engeland zeventien officieren en acht en zestig soldaten van 't Duitse Roode Kruis aangebracht. 't Is 't ambulance-personeel uit Duitsch West-Afrika, dat gevangengenomen en weer vrijgesteld is. Ze gaan nu naar den trein. Dezen avond zullen ze in de Heimat zijn. En dan terug naar 't front.

En ik denk aan Belgisch ambulance-personeel dat door de Duitschers bij Namen gegrepen werd en vóór de verlossing beloven moest, geen dienst meer te zullen nemen.

De Duitschers zien er netjes uit. Ze zijn goed

uitgerust. Die officieren in hun sierlijke mantels en met den breedgeranden hoed op 't hoofd, schijnen veeleer van een revue dan uit den oorlog te komen.

't Is bij hen toch alles goed georganiseerd, merkt een burger op.

Ja, antwoord ik, wijzend op de schare bannelingen, en hun organisatie omvat zelfs de stelsmatige uitzuiging van België, door hun organisatie ook, in den oorlog gesleurd.

Maar veel buitenstaanders begrijpen maar niet dat verband. Duitsche organisatie en schending van recht blijven voor hen geheel afgescheiden.

De stoet der Duitschers kruist de bannelingen. 't Blijft stil....

Wonderlijk samentreffen. Maar hoe aangrijpend. 't Was me of die karavaan vrouwen en kinderen 't feldgrau beschuldigen... 't militarisme van 't oorlogsrijk, hier ook even vertegenwoordigd.

Een beschuldiging zonder woorden, zonder teekens zelf.

't Oudje sprak even over haar geschiedenis. Doch die allen hebben hun verhaal van leed.

En 't is of ik Arras zie, en Douai, Cambrai en de verwoeste of verlaten of onbewoonde huizen.

Die zakken en pakken, valiezen en koffers bevatten van velen den eenigen rijkdom. 't Andere is achtergebleven. En toch, spreek wie ge kiest uit den stoet. Boven al 't verdriet en de zorgen schittert nog de hoop.

«Misschien zal ik m'n zonen terug zien», zei immers 't oudje.

En de vertegenwoordiger van Frankrijk, de konsul, die hen heeft ontvangen en nu verder helpt, altijd weer even getrouw, brengt hun den

eersten groet van 't worstelend land dat de eigen kinderen gastvrij opnemen zal.

* * *

In 1917 gelastten de weggevoerden der Somme aan M. Morienvalle, adjunkt-maire van Moislains, hun lijden aan de beschaafde wereld kenbaar te maken.

De heer Morienvalle richtte bij zijn aankomst te Evian de volgende protestatie tot de prefektuur van Haute-Savoie:

Mijne Heeren,

« Na de algemeene dankbetuigingen aan de stad Schaffause en Evian, zal ons eerste woord op Fransch gebied voor de burgerlijke gevangenen zijn, die mannen en jonge lieden, schier nog kinderen, die de slaven van Duitschland zijn geworden, de slachtoffers der teutoonsche barbaarschheid.

Zij vertoeven ginds, zonder kleeren, zonder vuur, moeten slapen op netwerk en zijn blootgesteld aan allerlei ziekten.

Wij doen een oproep tot alle naties om onmiddellijke hulp voor die ongelukkigen. »

VII.

DE SLAG BIJ VIMY.

De Duitschers meenden door hun terugtocht de plannen der Entente vrijdeld en een offensief onmogelijk gemaakt te hebben, tenminste voor geruimen tijd.

Maar de Entente-troepen waren de Duitschers voet voor voet gevolgd en de strijd zou spoedig ontbranden.

Den tegenpartij bezat op het Fransch front 143 divisies, samen 1 millioen 450.000 man; 45 divisies, daarvan of 450.000 man stonden in reserve.

De groote assen van den terugtocht waren Vimy, voor de vlakte van Douai, en Craonne, voor die van Laon.

De hoogte van Vimy was al vermaard. In December 1914, in Mei, Juni en September 1915, had ze al de aanvallen der Entente weerstaan en na dien tijd vooral hadden de Duitschers haar zeer versterkt.

Douglas Haig zou ze nu aantasten met twee legers: generaal Horne ten Noorden van Atrecht en generaal Allenby ten Zuiden.

De strijd woedde dus weer om de oude, eerwaardige stede, Atrecht of Arras, een der gemartelde van Frankrijk. Evenals Ieperen gesticht in Vlaanderens bloeitijd, deelde het nu 't zelfde lot.

De Duitschers hadden gepoogd over Ieperen een weg naar 't Kanaal te banen, maar dit was mislukt.

Zij hadden beproefd dan dien weg te forceeren over Arras, doch even te vergeefs.

Ieperens halle moest te niet en Atrechts stadshuis ook.

Dit bestond uit twee deelen: een gothisch en een renaissance, juist als het raadhuys te Gent en getuigend van de twee tijdperken, waarin het verrees.

Ook zonder de inscriptie kondt ge het jaartal gissen. Maar 't was wel aardig, 't versje:

L'an mil cinq cent quatre
Par un second jour de juillet
Jean Delamotte et Pierre Goulâtre
Firent en ce lieu le premier guet,
Etant nouveau le beffroi faict
Par un nommé Jacques Caron
Maistre en cet art l'un des parfaicts
Car il avait grand renom.

Zoo eenvoudig gezegd en toch welke meesters, welke kunstenaars, welke scheppers! En nu kan ik u wel gaan vertellen hoeveel ramen het stadshuis van Atrecht had en tot welke soort versieringen de steenen waren bewerkt... u de galerijen beschrijven, maar waartoe? 't Is of ge dan van een heerlijke bloem de deelen in botanische ontleding opsomt...

Zoo'n gebouw moet ge zien in zijn kader, in gansch zijn omgeving en in de kennis van zijn verleden, van zijn burgerij....

Zoo was het ook met al die grillige gevels van de « Petit Place » en andere pleinen en straten.

En dan moet ge u nog rond Arras de gansche wonnige streek indenken....

Vernield het steedje, verkeerd als Ieperen in een puinhoop!

Juist als te Ieperen zijn er even Duitschers geweest, maar ze werden spoedig verdreven.

Juist als te Ieperen begon 't bombardement in Oktober, werd het in November met kracht voortgezet.

In begin Oktober 1914 werd het stadshuis vernield. Maar het belfort, gewond, doorboord wel, hield nog stand en boven de kroon klom steeds fier de Leeuw van Vlaanderen, als een hulde aan 't volk, dat ginds veel Noordelijker 't laatste stukje grond tot den dood verdedigde.

Den 21ⁿ Oktober stierf ook 't belfort.... Tragisch was die dag. En als ik aan Diksmuide, Nieuwpoort, Ieperen, aan onze liefde voor onze oude steden denk, kan ik zoo goed begrijpen wat de adjunkt der mairie, M. Chabat, aan de « Temps » seinde.

Marius Vachon, die dit stuk in zijn werk aan « Les villes martyres de France et de Belgique » gewijd, opneemt, noemt het terecht « l'acte officiel de la mort du beffroi. »

Vertaald luidt het aldus:

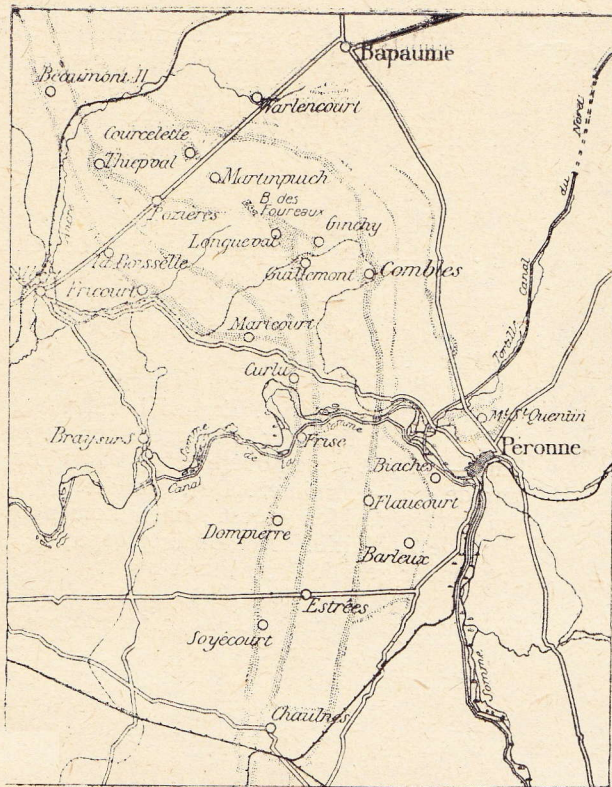
« Woensdag, nieuwe stortvloed van obussen. Ditmaal vallen de vijanden het belfort aan, dat alleen recht gebleven is, te midden van het in puin geschoten stadshuis.

't Geschut is verbazend juist gericht. Den vorigen dag hadden Tauben waarschijnlijk de richting aangeduid, de regen van ijzer volgt steeds op hun verschijning.

Het belfort is ingevallen om 6 minuten voor elf, voormiddags.

De verwoesting van zulk een monument, doet aan een geweldigen hoop puin denken; och neen,

Het slagveld der Somme. De grijze stippellijnen duiden de Deutsche stellingen aan.

de overblijfselen bedekken schaars eenige meters van de stad.

Gedurende 't staken der beschieting, is het een stoet van Arrageois (burgers van Atrecht), die een laatste maal hun oud belfort komen begroeten, symbool van hun onafhankelijkheid en voorwerp van gerechtvaardigde fierheid. Menigeen weent. Ieder neemt een steen mee ter herinnering van 't gevallen monument. Men was fier over zoo'n juweel. En nu is het verdwenen, evenals de zoo eigenaardige « Petite Place ».

Gelijk te Ieperen, zijn ook te Arras veel burgers in 't bombardement gebleven.

Op 't laatst van Oktober liet de militaire overheid de arme stad ontruimen.

Veel andere merkwaardige gebouwen werden verwoest.

En nu in 1917, was Atrecht nog steeds in handen der Fransen, maar er zou weer een hevige strijd rond de in puin vallende stede woeden.

't Begon met de artillerie. De Duitschers brachten 3000 stukken op 20 km. front, en de Britten stelden er 4000 tegen over.

Zeven dagen lang bulderden deze hun schroot naar de Deutsche stelling: 4 miljoen granaten, in 10 dagen. De vliegers ronkten voortdurend in de lucht, namen 1700 fotografische opnamen, deden 17 bomaanvallen, velden 15 Deutsche toestellen en beschadigden er 31. Zelf verloren ze er echter 23.

Het weer werkte niet mee, want het regende voortdurend en men moest dus door slijkpoelen en moerassen allen aanvoeren.

Men hoopte op verandering. Deze bleef uit, en den 9^e April, om 5 u. 30, gingen de Britten tot den aanval over.

Deze geschiedde op 24 km. front, van even ten Zuiden van Givenchy-en-Cohelle tot aan Croisilles. Om 8 uur hield het op met regenen. De Kana-deezen bestormden de helling van Vimy, onder bevel van generaal Byng. De artillerie steunde hen krachtig. Met groot élan stormden de Britten vooruit en veroverden de hoeve « de la Folie », het gehucht Tilleuls, hoogte 132, het dorp Thélus. Den volgenden dag namen ze het dorp en het bosch Farbus.

In het centrum vielen Saint-Laurent-Blangy, daarna Athies met Feuchy.

Ten Zuiden nam het leger van generaal Allenby Tilloy, Neuville-Vitasse.

Op 2 dagen tijd nam men 11.000 gevangenen, 100 kanonnen, 60 mortieren, 165 machinegeweren. Het was als bij elk offensief, de eerste uitslagen wekten groote hoop.

Op 11 en 12 April nam Allenby Monchy-le-Preux, Wancourt en Heninel of de derde rij loopgraven, die vreeselijk versterkt waren en zeer veel mitrailleurnesten telden.

De ruitserij toonde hier stouten durf. Zij trok bij Fampoux over de Scarpe en viel de Duitschers in den rug aan, onder een hagelbui van lood. In een charge veroverde ze Monchy. De infanterie kreeg den steun van tanks, die de draadversperingen verbrijzelden, over de loopgraven waggelden en de Duitschers op de vlucht dreven, aldus den weg banend voor de troepen.

Aan de rechterzijde woedde de strijd om Bullecourt, dat genomen werd, weer verloren ging maar ten slotte met Wancourt en Heninel aan de Fransen bleef.

Generaal Horne was dus meester van Vimy en zag voor zich de vlakke van Douai en Lens.

De Duitschers trokken al hun vuur op de bedreigde punten samen. De Britten maakten zich meester van Vimy, Klein-Vimy, Villerval, Angres, en den 14e van Liévin, de voorstad van het mijncentrum van Lens. Toen ook Saint-Pierre viel, werd Lens zelf bedreigd.

De Engelschen hadden nu sedert 9 April 14.000 man en 104 kanonnen genomen.

* * *

Maar Lens werd nog niet bevrijd. 't Is een der steden, die het meest geleden heeft. We hebben er op gewezen.

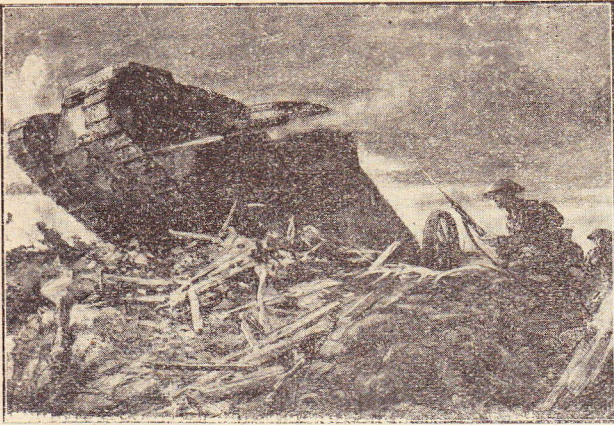
« En toch » schrijft de maire Basly, « Lens was nog niet dood, de dood waarde rond ons. In onze kelders beefden wij voor het lot der vrouwen van onze kinderen. Maar Lens lag te sterven. Uit mijn kelder hoorde ik zijn laatste snikken. Uren zat ik daar, mijn hoofd in de handen, ontmoedigd, vernietigd. Mijn arme stad, waaraan ik het beste van mijn krachten en leven gegeven had, ging sterven, zou verdwijnen.

't Was een groote ontroostbare droefheid.

En welk een droom verzwond !

Ik had er op gerekend de stad levend, verschoond terug te geven aan haar roemvolle zonen, aan de prachtige strijders, aan de Lensois, die in den oorlogstorm geworpen waren.

Een alles verpletterende Engelse stormwagen.

Dat was voor den dag van den vrede, de beëlooning, die ik voor hen bewaarde.

En nu? Wat bleef er over van deze stad, van arbeid en vreugde? Eenige huizen zonder deuren of vensters, hoopen steenen en asch.

Bij oogenblikken ontsnapte ik toch soms uit mijn graf, om mijn stad terug te zien, de dringende werkzaamheden aan te teekenen, de meest noodige herstellingen. En ondanks het vreeselijk schouwspel, zei ik bij mij zelf:

«Als ze daar ophouden, welnu, met te werken zullen wij spoedig de zaken weer in orde krijgen.»

Ik hoopte tegen alle hoop in.

Zooveel krachtsinspanning, zooveel rijkdom, kon toch niet in eenige uren verdwijnen... Maar ik had nog illusies over de Duitse mentaliteit.

Reeds lang hadden onze meesters over het lot van Lens beslist: de stad moest vermoord worden als de arbeiders, die naar den dood gingen, vergezeld van hun doorkist, als mej. Pruvost, onze onderwijzeres. Ja, bandieten gelastten er zich mee.

Dat de lezer in dit woord geen overdrijving zie: bandieten doodden Lens, echte bandieten uit de Duitse kerken, de Pruisische bagnos ontsnapt. De soldaten mochten niet in de stad blijven. Men liet ze nu in vreedzamer plaatsen kantoneeren.

Men had ze vervangen door parias, buiten de wet gestelden, een bende onzedelijke kerels, met wezens, door ondeugden verwoest. Zij hadden geen wapens. Ze droegen een zak met handgranaten, welke ze op de huizen wierpen, tegen deuren, alles verbrijzelend en verbrandend op hun weg.

Drie van hen woonden in een kelder, dicht bij den onzen: zij rustten uit van hun misdaden bij het gespeel van een zeurige harmonika.

Onder de slagen dezer moordenaars leefde Lens nog twee maanden.

Zekeren dag hing een vreeselijke, drukkende stilte om ons. De sinistere bende was verdwenen en Lens lag daar dood. Wat zou er van ons worden?

10 April 1917. Ons vertrek werd beslist en hoe zou ik ooit dien datum kunnen vergeten?

Nooit, in de ergste stormen van mijn leven ben ik zoo door tegenstrijdige gevoelens geschokt geworden.

Ik was verlicht, verheugd, gelijk een gevangene voor wien men de deur van zijn kerker opent, dan weer boog ik het hoofd, vernederd, wanhopig. Vertrekken, vertrekken. Dat beteekende deze hel verlaten, geen kreten meer hooren, geen vrouwen, geen kinderen meer zien neervallen onder de granaten, in stroomen bloeds.

Maar het was ook de plaats aan de barbaren overlaten, en het vaderland. Wij hadden ons een ander einde gedroomd. Ik had bevelen ontvangen. Het was tien uur 's morgens, en de bevolking — of wat er van overbleef — moest om drie uur de stad ontruimen. De bijzonderheden waren geregeld. Men moest samen komen op de place de la Mairie. Men zou in groepen vertrekken, onder geleide van ruiters.

O, die ellendige uittocht! Ik kende die reizen. In Maart reeds waren 10.000 inwoners weggevoerd, duizend per dag.

Voor mijn oogen kwam nog dikwijls de aanblik van dat menschelijk vee, hijgend, afgemat, voortgejaagd door gehelmde, met lansen bewappende drijvers.

Maar die waren dan toch op zachte, regenachtige dagen vertrokken, en wij! Welk een maand April! Een atmosfeer van rouw, van doodsheid wierp een vuile wade over het lijk van Lens.

Slijkerige sneeuw bedekte de ruïnen, bevuilde de ontnaaide schoenen. Vinnige koude bevroor lichaam en ziel. Zou men zelfs den moed hebben, op weg te gaan?

Maar er viel niet te klagen of tijd te verliezen, wij hadden vier uur om ons reisgoed gereed te maken, voor zooveel men aan de hand kon dragen. Vier uur... de tijd was nauwelijks voldoende.

O, het gevoel, als men voor een bepaald vertrek, de laatste zaken beschouwt, waarmee men geleefd heeft. Allen hebben hetzelfde belang, dezelfde verdienste. Ieder doet u teeken, smeekt u om meegenomen te worden.

En zij, die moeten blijven, richten u stomme verwijten toe.

Moet ik het bekennen? Mijn persoonlijke dingen bekommerden mij niet. Daarvoor zorgde mijn vrouw. Ik dacht vooral aan de archieven der stad, aan het geld in onze koffers, ongeveer 500.000 frank, aan de provisies in den gemeentewinkel.

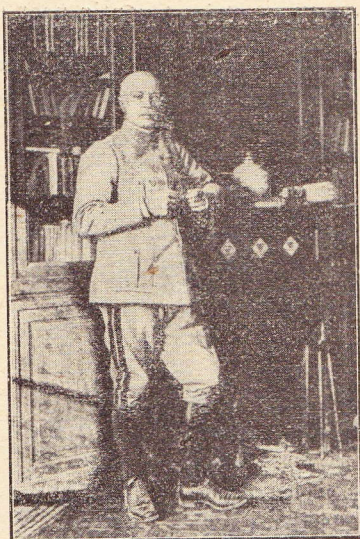
Ik wilde onze beulen niet verrijken — ze hadden ons genoeg bestolen — ik wenschte ze niet meer te voeden.

De weinige uren, die ons van het vertrek scheidden, gebruikte ik in onderhandelingen met de kommandantur.

Daar verzekerde men mij, dat een wagen onze listen zou vervoeren; men beloofde mij ook dat de levensmiddelen ons te Carvin teruggegeven gingen worden.

Maar ik was ongerust en zenuwachtig. Welk een nijpend verdriet dat alles achter te moeten

Generaal Fayolle, de held der Somme.

laten! O, had ik maar gekund! Ondanks mijn ouderdom, zou ik een zwaren last op mijn rug geheschen hebben. Mijn medewerkers en vrienden ook! Maar de Duitschers beloerden ons. Men moest zich haasten.

Om drie uur bevond zich de gansche stad op de plaats der samenkomst. De gansche stad... vierduizend menschelijke wezens, bleek, wankele. Wat de inwoners van Lens mee konden nemen van kleeren, hadden ze aangetrokken.

De vrouwen sjouwden met kruiwagens vol pakken..., op een lag tusschen twee pakken linnen een meisje van drie jaar, wiens rechterbeen afgerukt was. Een hand rustte in een bloedig verband.

Andere kinderen, gewond, verminkt, hingen vreesachtig aan den rok van hun moeder. Alle standen der maatschappij, rijken en armen, arbeiders, handelaars, eigenaars, ze geleken op elkaar, hadden hetzelfde uitzicht van ellendigen, van landverhuizers.

M. Paquet, de sportman en M. Verrier, de ingenieur, hielden de armen aan een stootwagen, dokter Emery trok een kinderrijtuig voort. Ik bevond me in de groep der gemeentebedienden, met een zak op den rug, in de eene hand een valies, in de andere een mand met mijn hondje.

Drie uren wachtten we, bibberend, met de voeten in de sneeuw.

Nu ons vertrek toch besloten was, wilden we maar zoo spoedig mogelijk Lens verlaten. Maar onze beurt kwam niet; het vertrek had plaats in groepen van vijftig, zestig personen. Zoo gerekend, wanneer zouden wij dan heengaan? We waren de laatsten der lange rij. Om zes uur stonden we nog met vierhonderd.

Een onder-officier kwam naar ons toe en riep: «Keer terug naar de mairie, gij zult later vertrekken.»

Hij deed een teeken en soldaten staken ons in de kelders van de bank. Door elkaar vielen we

in de duisternis. Sleutels knarsten, we waren opgesloten. Welk een toestand.»

De maire beschrijft, hoe ze daar bibberden van koude, met bevroren voeten. Buiten floten de granaten en klonken ontploffingen, zoodat men voortdurend vreesde onder puin te worden bedolven.

Maar een gedachte greep hen allen aan. De Engelschen naderden. Zij zouden de rampzaligen straks komen verlossen. Men sliep door vermoeienis in.

«Eensklaps — vervolgt Basly — hoorden we weer de sleutels knarsen en stappen weerklinken. Een soldaat kwam met een lantaarn in de hand, de ordonans van den politiemann Rosenfeld.

«Gij», riep hij «allen bevrijd door de Engelschen, wij gevangen in Lens!»

Hij begon te lachen, keerde ons den rug toe en verdween.

Wij keken elkaar aan, eerst stom, bevend van geluk. Wat we gedroomd hadden, was de waarheid.

Dan gingen de tongen los, uitte men kreten van vreugde.

«Geen twijfel meer, 't is de overwinning!»

«Nu zijn de Duitschers verloren!»

«O, mijn God, is het mogelijk! Ze hebben ons genoeg doen lijden!»

«De bandieten!»

«Welk geluk, dat we toch gebleven zijn!»

«De arme lieden, die gisteren vertrokken, zullen onze vreugde niet deelen.»

«Ja, wij hebben geluk.»

Maar om vijf uur kwam de soldaat terug.

«Gij straks vertrekken!» zei hij.

Hij gaf geen nadere verklaring. Wij hadden trouwens begrepen, dat de zaak verloren was.

En twee uur later viel een woedende, dolle bende, huilend en met de gebaren van moorde-naars in onzen kelder.

Kreten van vrouwen en kinderen klonken.

De arme lieden drongen verschrinkt naar den uitgang en vergaten in hun angst pakken en zakken. En achter ons begon de plundering.

En buiten... sneeuwacht en een storm van granaten. Toch konden we niet wachten. Onze beulen joegen ons voort. We moesten door koude, slijk, stukken granaatscherven en vlammen door. Men wierp ons in de hel van den oorlog. En geen schuilplaatsen, die de soldaten wel hadden. Geen beschutting tegen koude of dood.

Dikwijls moesten we stilstaan. De Duitschers hadden er genoeg in, vrouwen en kinderen te hooren klagen en weenen. Rondom ons het gerol van den donder, fontein van opspattend slijk, door granaten omhoog geslingerd en weer neerstortend op ons. De sneeuw geeselde en verblindde ons. Kinderrijtuigen braken en de vrouwen raaptten zwijgend hun pakken op en bonden ze weer toe. Maar ze moesten ze achter laten om ons te volgen.

Deze foltering duurde drie uur. Om 10 uur waren we te Hénin-Liétard, na een tocht van 12 kilometer. 't Was slechts een halte, maar een weldadige toch. Onze troep kon kampeeren, rusten en eten. Dan vertrokken we naar Dourges,

6 kilometer. Daar bemerkte ik een wagen met kisten, en onze politiekommissaris, met zijn honden heen, M. Bourgeois troonde er op.

Ik had haast te weten, wat de Duitschers ons ontstolen hadden. Ik wist, dat ze den vorigen avond de levensmiddelen uit onze magazijnen plunderden.

Een kist was opengebroken, 98.000 frank werden vermist.

Weer 17 uren gemarteld!

't Was in een waggon nu, reeds door dieren bevuild. Met zestig tot tachtig zaten we opeengehoopt, kinderen werden half versmacht, grijsaards en zieken kreunden. Een gewapende soldaat belette ons in die zeventien uren, zelfs een keer naar buiten te gaan. Welk een toestand! Onbeschrijfelijk.

Een jonge vrouw met een kleintje in haar armen, begon ons eensklaps toe te spreken:

«Ik zal u bevrijden! Hebt vertrouwen in mij! Ik ben Jeanne d'Arc en heb tot zending Frankrijk te redden.»

En uren lang, herhaalde de krankzinnige met driftige stem:

«Ik ga Frankrijk redden!»

Wij zwegen, durfden haar niet tegenspreken, bedroefd ook door dit tooneel.

In een anderen waggon lag mej. Lefevre, onze onderwijzeres, te sterven. Men moest haar onderweg afladen. De moeder wilde haar dochter niet verlaten, maar werd losgerukt, opgenomen en in den trein geworpen.

Den volgenden morgen mochten we uitstappen. We waren te Havelange in België.

Vandaar gingen de bannelingen naar Maffe, de vrouwen en kinderen reisden op ossenwagens. Ook in de omliggende dorpen waren gewest- en stadgenooten. Ook hier was de ellende groot en men zei dikwijls: «In onze kelders te Lens waren wij nog beter.» (1)

We hoorden in dit verhaal, hoe een oogenblik de hoop de opgeslotenen in den kelder te Lens bestormde. En geen wonder. We weten immers, dat in die dagen de Britten van uit Vimy, Liévin bereikten, dat zij de ruïnen van Lens zagen liggen, dat ze het punt insloten.

Maar al was de bevrijding dicht bij, ze kwam nog niet.

Zoo was de toestand aan het eene punt der ontruimde zone, voor de vlakte van Douai en Lens.

Laten we nu nagaan wat er intusschen voorgevallen was aan 't ander uiteinde, voor de vlakte van Laon.

VIII.

SLAG VAN CRAONNE-MORONVILLIERS.

Het verdedigingsfront door Hindenburg, die nu de keizerlijke troepen in 't Westen ter overwinning voeren moest, uitgekozen, liep van Vi-

my, over Kamerijk en Saint-Quentin naar Laon.

Het bestond uit een reeks versterkte strooken, op de hoogten en daar achter, op de hellingen en in de vlakte. Hier was het de stelling Siegfried, daar Wotan of Faffner, allen ruim voorzien van betonwerken, prikkeldraadversperringen, mitrailleurnesten, geschut.

De gansche linie heette, zooals we weten, naar Hindenburg. De uiteinden waren Vimy en Craonne.

Te Craonne was de positie naar Siegfried genoemd. Hindenburg had hier 40 divisies verzameld, 400.000 man met veel geschut.

De Franschen beschikten over 2700 stukken van 75 en 2300 zware kanonnen.

Links stond het 6e leger van Mangin, in het centrum het 5e van Mazel, rechts het 4e van Anthoine. Het 10e, Duchesne, was in reserve, met de ruitery. De hoofdleiding links stond onder generaal Micheler, rechts onder Pétain.

Craonne verdedigde de groote vlakte van Laon en was dus een zeer voornaam punt.

Tien dagen lang beschoten de Franschen de Duitsche linie van Saint-Quentin tot Reims, en den 16ⁿ April om 6 uur s 'morgens, ging de infanterie tot den aanval over.

Het was slecht weer. De Winter woedde dat jaar lang. In April sneeuwde het nog meermalen.

Generaal Micheler had 220 vliegtuigen aan het offensief willen laten meewerken, doch dit plan mislukte door de ongunstige weergesteldheid.

Het leger Mangin, 6^e, 2^e, 20^e, 39^e korps, 1° en 2° koloniaal korps, wierp den tegenstander uit zijn eerste stellingen tusschen Soupir en Craonne.

Maar deze bezat in de rotsen hechte verdedigingswerken, echte gaanderijen en tunnels.

De Franschen namen toch een deel dier positie bij Vailly, doch ten koste van zware verliezen. Ze namen daar 72 stukken geschut.

Het 2° korps koloniale leverde een ontzettenden strijd om de hoeve Hurtebise, en veroverde die. Maar men moest de Senegaleezen, die in den kouden nacht vreeselijk leden, vervangen.

De tweede linie bleef overal aan de Duitschers. Onze bondgenooten werden telkens gegrepen in een verschrikkelijk mitrailleurvuur.

Het leger van Mazel, rechts van Mangin, geraakte echter wel in de tweede stelling, ofschoon gansche rijen strijders door de vijandelijke artillerie neergeveld werden. Hier streden de Russen mee, en zij namen Courcy.

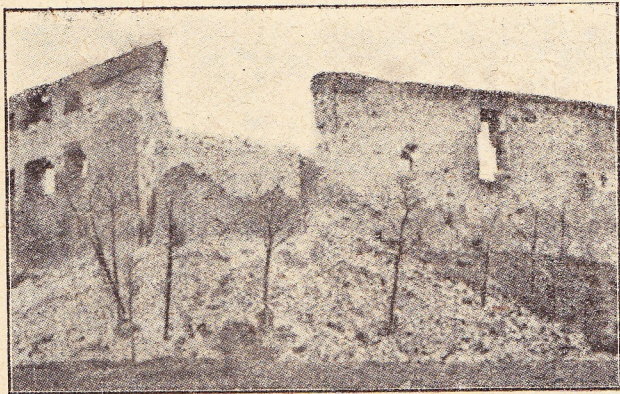
Er waren op dit frontgedeelte 10.000 gevangenen genomen. Mocht dit cijfer den gewonen man verblinden, voor minder optimistische lieden bleek het echter wel, dat het offensief hier mislukt was. Voor enkele loopgraven had men een zwaren prijs moeten betalen.

In afschuwelijk weer, bij vinnige koude, lagen veel gewonden te sterven. Op sommige oogenblikken was de verwarring in de Fransche gelederen zoo groot, dat men door den vijand in 't front, in de flank en in den rug beschoten werd.

De artillerie had geen voldoende werk geleverd. Waar men stellingen vernield achtte, brulden uit allerlei betonnen schuilplaatsen, kanonnen en mitrailleurs.

(1) Basly. «Le Martyre de Lens.»

Cougy-le-Chateau. Vernield kasteel.

Ook ten Oosten van Reims woedde de strijd. Het leger van generaal Anthoine bestormde daar de hoogten van Moronvilliers, die het gewest beheerschen.

Op 17 April, om vijf uur, ontbrandde de slag. De Franschen vertrokken in een verrassend élan, namen vier, vijf rijen loopgraven, bestormden de hoogte, namen Mont-Blond, Mont-Cornillet, Mont-Sans-Nom, Téton, Auberive en Casque. Men had 5000 gevangenen, 50 kanonnen en 103 mitrailleurs buit gemaakt.

In de volgende dagen werd het uitspringend punt van Vailly ingeduwld. Zoo duurde de slag van Craonne-Moronvilliers van 16 tot 20 April. In 't geheel waren er 19.672 gevangenen. Maar de Franschen hadden 30.000 dooden en vermisten en 50.000 gewonden.

Hindenburg begreep natuurlijk al het belang van het bastion der Laonsche vlakte. Van de 155 divisies, die op 't Westelijk front stonden, bracht hij er 75 naa e Aisne en Champagne. Tegenaanvallen volgde. Vooral bij Chemin-des-Dames ging het bloedig toe. Gansche kompanies werden weggeleid. De Duitschers mislukten in hun plannen. Op 29 April was de buit: 23.000 gevangenen, 195 kanonnen, 412 mitrailleurs. Men schatte de Duitsche verliezen op 200.000 man: die der Franschen bedroegen 110.000.

Den 4ⁿ Mei beschoten de Franschen het dorp Craonne. 's Avonds nam de infanterie het na een strijd van tien minuten. Men vond er 225 gevangenen. 's Nachts zonden de Duitschers de eene massa troepen na de andere, om Craonne terug te nemen, maar al die aanvallen werden in kanon- en machinegeweevuur gesmoord.

Den 5ⁿ Mei zetten de Franschen met nieuwen moed den strijd voort. Vreeselijk werd er gevochten om den molen van Laffaux, door het 4^e, 9^e en 11^e kurassiers te voet, meest jonge lieden uit het bezette Noorden. Zij namen den molen met 600 gevangenen.

In het centrum greep men de linie Siegfried bij den Chemin-des-Dames aan; de artillerie schoot niet alleen de stellingen in gruis, maar ontmoedigde zoo hevig de Duitschers, dat 1800 hunner zich overgaven.

Zoo kon men op 4 en 5 Mei bij goed weer de misslagen van half April herstellen en toen onbereikbare punten nemen.

Nog tot in Juni werd er met afwisselend sukses gestreden van Arras tot Reims, als bij Chemin-des-Dames, Cornillet en op de hoogte van Calefornië, Gavrelle en Guémappe werden genomen.

Generaal Rawlinson bereikte het kanaal van Saint-Quentin. In dezen sektor veroverde men Arleux-en-Gohelle.

't Lenteoffensief bezorgde aan de Entente, 52.000 gevangenen, waarbij 1000 officieren, 446 zware en veldkanonnen, 1.000 machinegeweren. Maar beslissend was het weer niet geweest.

Een dagbladkorrespondent schreef over deze oorlogsverschrikking het volgende:

« Na twee dagen rondzwervens over de slagvelden reden wij, door vriendelijk land naar ons punt van uitgang terug. Het was weer een vreemde wellust voor het oog, rond te kijken in de vriendelijke, bevolkte streek, waar onze automobiël doorheen vloog. Hoe levendig waren die huisjes achter heggen en uitlopend groen te midden van bewerkte akkers en spiegelende vaarten. Groot en somber stond voor mijn oogen nog het verweerde karkas van menschenland, dat wij tusschen Kamerijk en het Sommegebied hadden doorkruist. Nog joegen de schrikbeelden mij na. Iedere donkere vlek langs den weg scheen mij op een dood paard te lijken, pas bezwaken of als een ballon reeds opgeblazen, zooals zij van den morgen tot den avond, bij duizenden onzen weg hadden omzoomd. Doodde paarden — of erger nog. Menschen zouden dat geweest zijn. Op hoopen hadden zij soms gelegen aan den kant van den weg, om plaats te maken voor het haastige verkeer.

Mijn hemel, wat kunnen de granaten maken van een menschenlichaam. Maar sommigen zaten of lagen nog, zooals zij aan een onzichtbare wond gestorven waren, met een natuurlijk of theatraal gebaar van de verstijfde handen, precies als op gewone prentjes van een slagveld, of zooals de poppen in de uitstalkast van een modemagazijn, even wasachtig, en, ja waarlijk, soms even proper.

In een hollen weg lagen zij verstrooid, terzijde, tusschen oude stellingen, om, de hemel weet wanneer, gevonden te worden in dit uitgestorven land. Zij lagen in kraters en in verlaten loopgraven, tusschen riet of achter een stuk muur, waar zij een laatste toevlucht hadden gezocht, en dan vooral, bij honderden nog, langs de heirwegen. Men staarde op uitgebluschte gezichten, overal heen. Zij paktten onze gedachten, lieten die niet los.

Eenige dagen geleden nog waren dat mannen geweest als wij, kerngezond en vol levensmoed. Telkens treft het ons, dat de meeste gezichten pas geschoren lijken.

Zoo gingen zij, den morgen van den vierden of vijfden dag van den slag, in den strijd. Een hand steekt omhoog, van een Engelschman. Ik zie die hand, omdat de spot van de elegant verzorgde nagels zich aan mij opdringt. Afgrijzen, schrille galgenironie, medelijden, gevoel van af-

Een Fransche loopgraaf onder het vuur van Duitsche artillerie.

gestomptheid, dat springt alles op ons toe van den kant van den weg, van het grasveld, aan de ingangen der plaatsen.

Een blonde, goeie boerenjongen ligt daar, een Engelsch intellektueel, met fijnbesneden gezicht, een burgerhuisvader, een man om Zondags met zijn kinderen uit wandelen te gaan. En dan weer hoopen van voor ons afgestompt oog onindividueelen. Het stof van de wegen bepoedert hen. Maar zij komen aan de beurt. Begraffeniskommando's gaan rond, doen gezapig hun werk; de mannen kijken eens rond, spitten dan weer, knipoogen tegen de zon, die door de wolken komt. Hoe zullen zij echter allen vinden, die verscholen liggen in de oude stellingen en kuilen, ver van den weg?

Het land is wijd en verlaten, en moeilijk te overzien. Vaak, als ik argeloos over het veld loop, vallen mijn oogen op een man, een Engelschman meest, die daar afzijds gestorven is; verbleed met een verbandlap in de hand; of soms ook met een portefeuille tusschen de vingers.

Is het wonder dat deze dingen ons zelfs hier nog in het land van menschenleven, moeilijk los-
sen? Het was afzichtelijk. Maar ik kan den lezer toch niet vertellen, hoe afschuwelijk het was... »

* * *

Dat het offensief geheel mislukt was, verborg men niet in de kringen van 't Groot Hoofdkwartier en de regeering.

Laten wij eens even een blik werpen op het Groot Hoofdkwartier, gelijk dit zoo levendig door Jean de Pierrefeu beschreven werd. (1)

We weten reeds, dat Joffre verwijderd was. Generaal Nivelle werd einde December 1916 opperbevelhebber.

Het Groot Hoofdkwartier was toen te Chantilly gevestigd, in «l'Hôtel du Grand Condé», die generaal Pont tot majoor-generaal aan zich verbond.

Er was voortdurend strijd tusschen het parlement en het hoofdkwartier. Uit regeeringskringen wilde men dat het hoofdkwartier dicht bij het front zou zijn. Een verhuizing was echter iets geweldigs en bracht de diensten voor eenigen tijd in wanorde. Het werk leed er onder.

Toch dreef het parlement zijn zin door en zou het G. H. K. verhuizen. Dat was een heele operatie.

«Te Chantilly, den avond voor het vertrek», schreef Pierrefeu, «telde het G. H. K. niet minder dan 450 officieren, 800 sekretarissen en lagere soldaten. Twee volledige treinen en verscheidene honderden kamions waren nauwelijks voldoende om het personeel, het buroelmateriaal en de archieven te vervoeren. Men moest in verscheidene legers de autoafdeelingen mobiliseeren voor dezen uittocht, want die der reserve waren niet voldoende.

(1) «G. Q. G. Trois ans au Grand Quartier général» par le rédacteur du communiqué.